

БОРОТЬБА МЕШКАНЦІВ ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ПРОТИ ВІДНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО ПАНУВАННЯ в кінці 1648 - першій половині 1649 рр.

Восени 1648 р. Національна революція досягла найвищого піднесення, охопивши всі без винятку етнічноукраїнські землі. В Західному регіоні (Подільське, Волинське, Белзьке й Руське воєводства) відбувалося інтенсивне формування державних інституцій. Однак, ухвалення 21 листопада козацькою радою під Замостям рішення старшинської ради про припинення воєнних дій і відведення війська "до України"¹ (українська і польська сторона вкладали у це поняття різний зміст: якщо перша розуміла під ним щонайменше територію Брацлавського і Київського воєводств, то друга - виключно традиційний козацький район на півдні Київського воєводства) різко ускладнювало ситуацію, бо залишало його населення наодинці із збройними силами Речі Посполитої. Безперечно, згода гетьмана Богдана Хмельницького на відведення військ з даного регіону (проти чого рішуче виступали полковники Максим Кривоніс та Петро Головацький)² стало однією з найбільших його політичних помилок. Адже втрачалася велика густозаселена територія з високорозвиненим виробництвом, а Польща одержувала напрочуд вигідний плацдарм для зосередження й утримання (за рахунок місцевого населення) армії, готової у сприятливий час перейти у наступ. Окрім іншого, в разі поновлення воєнних дій вони точилися б на українських землях, що прирікало їх на спустошення й обезлюднення. Цей трагічний прорахунок, як засвідчує аналіз джерел, насамперед стався через брак у свідомості більшості молодшої української еліти ідеї національної незалежності, її схильністю до програми автономізму українських земель у складі Речі Посполитої³.

Правда, прямуючи "до України", Б.Хмельницький усвідомлював власну відповідальність за долю мешканців західноукраїнських земель й залишав за собою право в разі необхідності виступити на його захист. Про це свідчить гетьманський універсал від 12 грудня до шляхти, в якому Б.Хмельницький сповіщав про припинення воєнних дій й застерігав не проявляти "ніякої злоби ні до своїх підданих, ні до Руської релігії... І не дай Господи, щоб до нас дійшла звістка про те, що хтось впертий і зловливий знову почав проливати хрис-

тиянську кров і вбивати бідних людей, чим порушив би спокій і мир, встановлений його королівською милістю, і напевно привів би до ще більшого знищення Речі Посполитої..." Примітно, що універсал послано спеціально до Львова та Кам'янця-Подільського⁴.

Кам'янець-Подільський було обрано не випадково. Адже впродовж листопада - початку грудня місто продовжувало перебувати в облозі загонів подільських опришків (левенців), яка розпочалася з третьої декади серпня. 18 листопада верхівка вірменської общини схвалила постанову про зміцнення захисту міста "від нападів і наїздів козацьких свавільників та збунтованих опришків". Очевидно, на початку третьої декади листопада кам'янецький каштелян Станіслав Лянцкоронський з полком кінноти вчинив вилазку з Кам'янця, завдав поразки окремим загонам повстанців і провів успішний рейд аж до Старокостянтинова. На початку грудня опришки розпочали новий штурм кам'янецьких фортифікацій, але зазнали невдачі й відступили⁵. С.Лянцкоронський перехоплює ініціативу й вдається до проведення каральних акцій, зокрема вчинює напад поблизу однієї з переправ через Дністер на українсько-кримський загін; штурмом захоплює Дунаївці, наказавши вирізати його мешканців, а місто спалити⁶. За свідченням анонімного автора "Рифмованої хроніки", прихопивши частину гармат із Кам'янця, він подався до Зінькова, щоб там діджатися підходу нових підрозділів із Польщі та окремих магнатів⁷, а дещо пізніше подався на коронаційний сейм до Кракова.

12 грудня король Ян Казимир, сповістивши населенню Речі Посполитої про закінчення "козацької війни", наказав селянам і міщанам Руського воєводства негайно припинити бунти, повернутися до домівок і виконувати "звичайне підданство", попереджаючи, що непокірних суворо покарає підчасий коронний Миколай Остророг, який направляється на поновлення польської влади⁸. 19 грудня виконуючий обов'язки польного гетьмана Анджей Фірлей дав розпорядження підрозділам коронного війська виступити "для знесення та викорінення куп свавільних, які ще є в різних місцях"⁹. Водночас до мастків почали повертатися пани в супроводі збройних загонів. У

Галичині, західних районах Волині та Подільського воєводства розпочалися розправи над селянами та міщанами, що набрали масового характеру. Є підстави висловити міркування, що з кінця грудня до Б.Хмельницького почали надходити від них скарги на жорстокі репресії. 29 січня 1649 р. сандомирський каштелян Станіслав Вітовський на сеймі звернув увагу сенаторів на загрозу зриву переговорів з українським гетьманом вчинками шляхтичів, які в мастках "суворо карають своїх підданих, стинають, наказують насаджувати на палі". Через два дні було зачитано листа брацлавського воєводи Адама Кисіля, що очолював польську комісію, відправлену на переговори з Б.Хмельницьким, в якому попереджувалося про можливість нового вибуху повстання, оскільки "хлопи" скаржаться гетьману, що "їх стинають, вішають, на палю вбивають"¹⁰.

Особливо напруженою виявилася ситуація в кінці грудня 1648 - першій декаді січня 1649 р. в околицях Кам'янець-Подільського, куди, ймовірно всього, прибули загони повстанців з Покуття на чолі з полковником Семеном Височаном. Вони об'єдналися з місцевими опришками й заблокували місто. 26 січня С.Лянцкоронський отримав з міста тривожного листа про появу під його стінами 60 тис. повстанців (цифра дуже перебільшена - В.С.). За свідченням подільського судді Лукаша М'яковського, останні звернулися до Б.Хмельницького з листом, прохаючи прийняти їх до складу козацьких полків, застерігаючи: в разі відмови оберуть собі іншого керівника, такого ж доброго як він, а може ще й ліпшого. Враховуючи небезпеку для Кам'янца, подільський суддя 28 січня порушив питання про необхідність надання королем негайної реальної допомоги, бо в місті відчувається брак жовнірів і військового спорядження¹¹. Вірогідно, український гетьман пішов назустріч проханню повстанців і їх загони в третій декаді січня вирушили на Брацлавщину.

В цей же час кам'янецький староста Петро Потоцький, дочекавшись підкріплення, вирішив розпочати наступ проти Подільського козацького полку, який сформувався влітку-восени 1648 р. на терені Летичівського й східних районів Кам'янецького повітів із центром у м.Барі. Із джерел відомо, що на початку 1649 р. його очолював Іван Федоренко (Федорович). В перших числах лютого чотири польські корогви під проводом Яна Стрижевського раптово напали на Бар, де перебувала залога наказного полковника Радишовського (розташована за розпорядженням черкаського полковника Богдана Топихи), й захопили місто. Реорганізувавши сили, подільські козаки зробили спробу вибити звідти ворога, але зазнали невдачі й відступили¹².

Ці події набрали широкого розголосу по всій Правобережній Україні, бо козаки,

показані селяни й міщани побачили в них порушення укладеного перемир'я під Замостям. За визнанням І.Федоренка, польський напад "занепокоїв всю Україну, чи краще (сказати) спонукав до війни"¹³. Тому, щоб уникнути можливого зриву переговорів, А.Кисіль 17 (за іншими даними 22) лютого звернувся із спеціальним універсалом до шляхти і жовнірів коронного війська із застереженням не наближатися "до Київського краю". Зі свого боку гетьман також послав універсали до порубіжних полковників, наказуючи не просуватися "до розташованих корогв і жодних роз'їздів не чинити проти їхнього здоров'я"¹⁴. Однак, отримавши нові відомості про барські події, він прореагував значно різкіше і дієвіше. Під час розмови 24 лютого з посольством А.Кисіля, яке почало домагатися повернення з полону Анджея Потоцького (захопленого влітку 1648 р. у Барі), гетьман різко відповів: "Потоцький нехай тут почекає брата свого старосту каменецького, котрий заволодів моїм містом і проливає кров християнськую в моїй Подолії. Я приказав послати туди полки і привести его живим"¹⁵.

Справді, до Бару негайно вирушив із сотнями І.Федоренко, який вмільми діями спонукав Я.Стрижевського залишити Бар і неподалік с.Іванівців наголово його розгромив. Місто перейшло до рук українців¹⁶. 27 лютого М.Остророг у листі до аноніма зазначав: "Тут війна знову на Поділлі, розпочали її наші в Барі без часу, без порядку і без сили. Тому їх також вибито і великі знову розпочалися бунти"¹⁷. Ці відомості дійшли і до Варшави, звідкіля 10 і 13 березня повідомляли, що козаки вибили польську залогоу з Бара¹⁸. А, відповідно до укладеного 25 лютого Переяславського перемир'я, лінія розмежування між козацькою Україною та Річчю Посполитою мусила проходити по ріках Горинь і Прип'ять, а в Поділлі - по м.Кам'янець-Подільський і через неї не повинні були просуватися ні польсько-литовські, ні українські війська¹⁹. У зв'язку з чим польські підрозділи мали бути відведені до Кам'янца-Подільського. Виходячи з цього, 6 березня І.Федоренко звернувся з листом до С.Лянцкоронського, застерігаючи не порушувати умов досягнутої домовленості й не просувати корогви далі Кам'янца, інакше відновляться воєнні дії і на допомогу українцям з'явиться Кримська орда²⁰.

Всупереч очікуванню, Переяславська угода не призвела до пом'якшення ситуації у Летичівському повіті. Справа в тому, що польське командування ще в кінці січня - на початку лютого вирішило розгромити Подільський полк й захопити всю територію Подільського воєводства. Ян Казимир наказав М.Остророгу оволодіти Баром. 30 січня надсилається розпорядження полковнику Миколаю Зацівліховському направити корогви у Поділля. 8 лютого король звернувся з

універсалом до населення Подільського і Брацлавського воєводства, повеліваючи припинити бунти²¹. 28 лютого він же призначив польного гетьмана А.Фірлея головнокомандуючим військами, що діяли у Поділлі та Волині²². На початку березня сюди ж повертається С.Лянцкоронський, який став одним із регіментарів (воєначальників) польського війська. Прибувають також корогви львівського старости Адама Героніма Сенявського. Загальна чисельність жовнірів зростає до 7-8 тис. осіб (без обозної служби). Їх очолили С.Лянцкоронський та М.Остророг. Отримавши листи від А.Кисіля та І.Федоренка, підчаший коронний завагався. У листі від 11 березня до канцлера Єжі Оссолінського він відверто висловився: не знаємо чого притримуватися, бо "козаки упоминаються, аби, згідно цього рішення (Переяславської угоди - В.С.), наші війська залишалися лише по Кам'янець, які б не мали де там подітися і не змогли б відібрати Бару, відповідно до королівського наказу". Особисто він схилився до думки зайняти Бар, залишити там залогу, а зголоділе військо розташувати в 35-45 км від міста з таким розрахунком, щоб в разі потреби воно могло б вчасно зібратися в його околицях²³.

І.Федоренко, ймовірно від розвідників, одержав точну інформацію про наміри польського командування вдарити по Бару. Враховуючи співвідношення сил, він вирішив зосередити основні сили полку в Шаргороді, куди вчасно встиг відійти. Бар був негайно зайнятий поляками²⁴. 11 березня (в щоденнику М.Остророга помилково написано 12-го) підчаший коронний хотів спочатку завдати удару по Берлінцям, де перебувала залога з козаків і опришків, але, дізнавшись про їхній відступ до Шаргорода, попрямував туди. По дорозі направив 3 корогви на чолі з "молодшим Стрижевським" до Берлінців, а брацлавського хорунжого Яна Дзика з корогвами Яна Сокола та Марека Гдешинського до Станіславчика. Основні сили зупинилися на ночівлю у Кацмазові, а підрозділи С.Лянцкоронського в 11-12 км від містечка. Вночі повернувся Стрижевський з повідомленням про залишення Берлінців козаками й опришками. Інакше склалися обставини для Я.Дзика. Хтось із мешканців Станіславчика запевнив його, що коли жовніри підійдуть, то їм відчинять брами й допоможуть знешкодити "тамтешніх бунтівників". Проте, коли поляки спробували увійти до міста, то потрапили під сильний вогонь, зазнали відчутних втрат й змушені були відступити. Однак, подалися не до табору під Кацмазовим, а через втому коней (доводилося долати глибокі сніги) зупинилися на перепочинок у 7-8 км від Кацмазова неподалік від табору кам'янецького каштеляна²⁵.

Масмо підстави припустити, що розвідки козаків і опришків (останніми командували Остап Гоголь та його кум Іван Кияшко) уважно пильнували за діями ворогів. Їхні керівники ви-

рішили вдатися до поєднання партизанської тактики боротьби із захистом міст. Серед ночі з 11 на 12 березня загін козаків і опришків раптово з'явився у с.Лючі (неподалік Кацмазова), знищив варту і вирізав 2 корогви жовнірів. Опівдні 12 березня козаки й опришки атакували корогви Я.Дзика, розгромили їх і почали переслідування. На їхніх плечах увірвалися у місцерозташування полку С.Лянцкоронського, вдаривши на корогви стражника коронного та львівського писаря. На щастя для поляків вони в цей час були наготові, тому спромоглися організувати сильний спротив. Регіментар кинув проти них всі наявні сили й змусив відступити. Тим часом на допомогу козакам й опришкам виступили сотні з Шаргорода. Довідавшись про це, С.Лянцкоронський запрохав негайної допомоги в М.Остророга, який виступив з усім військом. Ледь встигли польські полки з'єднатися, як одержали звістку про наближення українців і з боку Берлінців. Оцінюючи ситуацію, С.Лянцкоронський та М.Остророг прийняли рішення не допустити об'єднання козаків та опришків й контратакувати їх (кам'янецький каштелян мав вирушити проти тих, які наступали від Шаргорода, а підчаший коронний - від Берлінців). Козаки й опришки, зазнавши поразок, відступили до Шаргорода, Берлінців та Лучинців²⁶.

Польське військо вирушило до Шаргорода й прибуло туди під вечір 12 березня. За даними автора "Рифмованої хроніки", І.Кияшко на чолі невеликого загону напав на обоз з гарматами, що рухався позаду кінноти. Скликана військова нарада ухвалила штурм міста відкласти до наступного дня. Однак, через надзвичайну холоднечу, довелося від нього відмовитися. М.Остророг і С.Лянцкоронський звернулися до І.Федоренка та козаків з листом, схилиючи їх вклонитися королю й відчинити брами. Але козацька старшина "не дала на це відповіді й слова". Вранці 14 березня польське командування тривалий час вагалось: розпочинати чи ні приступ Шаргорода. Врешті-решт, зважаючи на сильний мороз, незначну кількість гармат, нестачу продовольства й добрі укріплення міста, прийняли рішення відступити²⁷.

Тому разом з табором попрямували до Берлінців. По дорозі довідалися про перебування української залози в Лучинцях (її очолював О.Гоголь) й з усім військом подалися до містечка. Відправлені наперед 2 корогви потрапили під вогонь і відмовилися від задуму з ходу зайняти Лучинці. Незабаром під його стінами зібралось все військо. Згідно з розробленим планом, штурм розпочався з усіх боків. Стримати нападників захисники не змогли і драгуни С.Лянцкоронського, на чолі з Вільгельмом Бутлером увірвалися до міста. Козаки, опришки й міщани мужньо захищали кожен будинок, проте, під натиском жовнірів, повільно відходили до замку. О.Гоголь спромігся запобігти

паніці й провести організований відступ. Зачинившись у замку, вони успішно відбивали приступи жовнірів. Польське командування, довідавшись про наближення основних сил Подільського полку з Шаргорода, припинило штурм й розпорядилося відходити до Кацмазова. О.Гоголь та І.Кияшко продовжували вести партизанську боротьбу проти окремих підрозділів жовнірів. Останні розташувалися на постій таким чином: С.Лянцкоронський зайняв Бар з околицями, М.Остророг - Плоскирів, П.Потоцький - Летичів, А.Сенявський - Меджибіж²⁸.

Незважаючи на те, що спроба польського командування прорватися на схід від р.Морафи зазнала невдачі, ситуація в східних районах Подільського воєводства залишалася вкрай складною й вибухонебезпечною. Із змісту "Хмельницького літопису" видно, що у зайнятих поляками поселеннях розпочалися репресії, зокрема у ньому йдеться про знищення мешканців Летичева та Сенявки²⁹. Водночас із середини березня на терені Летичівського повіту розпочався стрімкий розвиток національно-визвольної й соціальної боротьби, яка призвела не лише до поповнення чисельності Подільського полку, але й започаткувала у квітні процес формування нових козацьких полків та загонів опришків. Обидві сторони усвідомлювали небезпеку відновлення воєнних дій і готувалися до них. Як писали 28 березня з Варшави, "козаки хочуть помститися за той погром під Баром, наші теж, зважаючи на те, що Бог дав їм щастя, візьмуть ліпше серце на них і говорять, щоб якнайшвидше всьому війську стягатися в Україну, бо там не сподіватися жодного миру"³⁰. Зі свого боку, Б.Хмельницький наказав виступити на допомогу І.Федоренку "полковнику Брацлавського воєводства" Данилу Нечаю (родовід походив з дрібношляхетської родини, яка мешкала в другій половині XVI ст. в околицях Бара)³¹.

З'явившись з полком до Шаргорода, він 22 березня звернувся з листом до С.Лянцкоронського й П.Потоцького та брацлавського старости Самуеля Калиновського, застерігаючи не проводити наступальних операцій. Так, у першому з них писав: "Прочули ми, що вельможність ваша разом зі своїми колегами і військом у Бар вступили. Стійте в.м.м.п. у доброму здоров'ї, але в мій бік від Бару просимо щоб найменші чати не виїжджали і прикростей людям народу нашого русинського (підкреслено мною - В.С.) не завдавали. Якщо ж в.м. накаже війську наступати на Бар, то ми всі з усіма нашими силами будемо захищатися... А тоді не дивуйтеся, ваша вельможність, коли орду знову запросимо аж до самого Кам'янця. Ба! І в Кам'янці, вельможність ваша, не втримається!"³²

В другому, не приховуючи іронії, запрошував С.Калиновського "на банкет" до Брацлава: "Дізналися ми про ті похвалки, якими

в.м.похваляєшся бути в Брацлаві. Зрозумій же в.м. добре те, пам'ятаючи про Бога і батька свого, котрий перебуває у неволі, що на ті гроші, які маєш витратити на військо, краще викупити з неволі батька. А я запрошую в.м. до Брацлава, до свого дому на добрий мед, на кухоль (пива) і дорогі вина. Для цього банкету маємо кілька штук гармат і кілька бочок пороху, будемо собі на здоров'я стріляти! При цьому повідомляю в.м. не квапитися до Брацлава, бо дуже добре збудований замок"³³. Однак, невідомо з якої причини, Д.Нечай, як справедливо зазначив відомий український вчений Ю.Мицик, пропустився помилки, визнавши право за польським командуванням на володіння Баром³⁴. Цим негайно вирішили скористатися С.Лянцкоронський та М.Остророг. Останній у листі від 24 березня до канцлера підкреслював, "чого п.п. комісари виторгувати не змогли (у Переяславі - В.С.), то нам сам ворог віддає. Вже не по Кам'янець, а по Бар уступає Поділля. Якби ми хотіли - більше виторгували б. І спробуємо цими днями тих трактатів"³⁵.

У розпорядженні дослідників є кілька джерел, зміст яких наводить на думку, що справді через кілька днів після цього листа С.Лянцкоронський зробив спробу розширити плацдарм в околицях Бара. У відповідь проти нього виступили три козацьких полки - Д.Нечай, І.Федоренка та Степка (Штепи Білоченка) і неподалік с.Матейкова (може Миткова) спалахнули бої, в яких з обох сторін брало участь до 30 тис.осіб. Велику допомогу козакам надали мешканці Бара та навколишніх сіл. Від розгрому кам'янецького каштеляна врятував підхід інших полків під проводом М.Остророга. Спільними силами їм вдалося зупинити просування українців і втримати Бар у своїх руках. Готуючись до нового етапу боротьби, Д.Нечай та інші подільські полковники розпочали масовий прийом до полків селян і міщан³⁶.

На початку квітня становище С.Лянцкоронського стало критичним і він звернувся з проханням до Б.Хмельницького відвести звідсіля козацькі полки. 20 квітня гетьман відповів відмовою: "Щодо Федоренка, Степка та інших полковників, про яких в.м., м.пан, пишеш, вони повинні бути пильними, тому що в.м., м.пан, з військом своїм до нас наближається всупереч умові, укладеній з милостивими панамі комісарами; згідно з старими пунктами обидві сторони до призначеного часу повинні бути терплячими, аж поки, дасть Бог, ця комісія закінчиться. Тому, як люблячий син, раджу в.м., м.пану, звідси відійти, - наші полки зараз повернуться (підкреслено мною - В.С.)"³⁷.

Не виключено, що в цей час володар Української держави повідомив київському воєводі А.Кисілю по порушення польськими корогвами у Поділлі умов перемир'я й попередив, якщо це неподобство не припиниться, то він

накаже полкам "бути в цілковитій готовності". Гетьман направив також до цього району своїх уповноважених, які мали пильнувати за тим, щоб не порушувалися "військові накази", а також карати свавільників. Ймовірно, на початку квітня наказав Д.Нечаю негайно розпустити селян і міщан, набраних до полків і повернутися до Брацлава, бо "сподівається комісії з поляками". Однак, під впливом тривожних звісток, що надходили з Поділля, десь на початку другої декади квітня послав розпорядження козакам зібратися через два тижні до Морафи³⁸. Зважаючи на ситуацію, що складалася, керівництво польської армії (не виключено також, що не без розпорядження польного гетьмана А.Фірлея) вирішило відвести полки з Летичівського повіту. Зміцнивши залогу Меджибожа (вона складалася тепер з кінного полку Александра Незабитовського, німецьких рейтар і драгун Миколая Корфа), С.Лянцкоронський, М.Остророг та А.Сенявський на початку другої декади квітня залишають опорні пункти й відходять на південь Волині³⁹. Цим негайно скористалися повстанці, які зайняли Бар і їхній загін із 600 осіб розташувався в його околицях. 16 квітня козаки та опришки вчинили невдалу спробу відбити у ворога Меджибіж⁴⁰.

Відступ жовнірів викликав у другій половині квітня масове повстання селян і міщан на терені Летичівського й східної частини Кам'янецького повітів, які прагнули назавжди ліквідувати польське панування. Повстанці рішуче висловлювалися проти замирення козацької України з Річчю Посполитою, а відтак їх значна частина не приховувала невдоволення виваженою політикою гетьмана. За свідченням А.Незабитовського, який постійно збирав інформацію про настрої подолян та дії їхніх загонів, "сам Хмельницький з давнішими козаками хоче собі миру, однак чернь заявляє, що ніколи не впусить ляхів за Горинь і Хмельницький не буде гетьманом, а (буде ним) піп (Якуш - В.С.), котрий взяв Бар (влітку 1648 р. - В.С.)"⁴¹. Серед них найпомітнішу роль почали відігравати Степко й ватажки загонів опришків у минулому році Іван Александренко та Чуйко⁴². І.Александренко розпочав формування Барського полку, тому часто змінював свою ставку (Бар, Юроч, Браїлів та інші поселення). Він відмовився вступити в переговори (зміст їх, на жаль, не вдалося з'ясувати) з А.Незабитовським, пославши отриманого листа до гетьмана. Гінцю польського полковника сказав: "Я наточив би меч на свою шию, коли б став вашому полковнику відповідати на лист; однак я послав із цим листом до свого п.гетьмана і до старших полковників. Як лише вони повернуться до мене, напишу відповідь п.полковнику"⁴³.

З джерел відомо, що в третій декаді квітня загони повстанців перебували у Краснопіллі, Новому Костянтиніві й інших поселеннях. Діяли вони і в лісах. У кінці квітня І.Александренко та Чуйко об'єднали полки й розташувалися табором у лісі неподалік Бара, в якому налічувалося, за даними одного з джерел, 20 тис.осіб (цифра явно завищена - В.С.). На початку травня І.Александренко на чолі кількох сотень кіннотників подався до Студениці, що неподалік від Кам'янця-Подільського. В свою чергу з теренів Брацлавського воєводства до Летичівського повіту прибували загони повстанців (зокрема, кілька тисяч осіб з Вінниці та її околиць) й сотні Брацлавського полку Д.Нечая, який виношував плани захоплення Меджибожа. Не виключено, що на початку травня на Деречині під Морафою почали зосереджуватися авангардні підрозділи Брацлавського полку. У цей же час відбувається становлення Кальницького полку під проводом І.Федоренка та Подністровського полку на чолі з Степком⁴⁴. О.Гоголь та І.Кияшко займалися створенням загонів опришків у Могилеві-Подільському та його околицях⁴⁵. Польськими жовнірами у першій декаді травня було схоплено українського розвідника, переодягненого на священника. В нього виявили листа від полковника Нестеренка до мешканців Меджибожа, в якому повідомлялося, що 6 травня на чолі 2-х полків він вирушить до їхнього міста⁴⁶.

Впродовж лютого-травня відбувалися виступи селян і міщан на теренах Кам'янецького повіту. В другій половині лютого здирства жовнірів, розташованих на постій по містечках і селах навколо Кам'янця-Подільського, викликали масове повстання, яке було жорстко придушене⁴⁷. Є підстави висловити припущення, що в березні спалахнув виступ міщан Гусятина, яких поляки вирізали. Як писав Б.Хмельницький у листі до калги-султана, прохаючи військової допомоги в хана, "багато нашого християнства, невинних душ порубали в місті Гусятині..."⁴⁸. З першої половини квітня помітно активізувалися дії опришків, загони яких по суті заблокували поставки продовольства (що надходило і з Буковини) до Кам'янця-Подільського, в якому виник голод. Проти них послали чотири корогви німецьких піхотинців і дві корогви кіннотників. Водночас 200 жовнірів відправилось проти опришків, які перебували у Дунаївцях. Чимало кам'янецьких шляхтичів, враховуючи погіршення ситуації, схилилося до думки про необхідність вчасного залишення міста⁴⁹.

Не виключено існування таємних зв'язків окремих кам'янчан з Б.Хмельницьким, які передавали українському урядові цінну інформацію. Вочевидь, не без підстав, під час однієї з розмов гетьман стверджував: "Маю надію на Бога, що, отримавши перемогу,

Кам'янець візьму скоро, не забарусь, бо братів наших Русі є багато в Кам'янці і ці нам допоможуть проти поляків"⁵⁰. Як промовляють джерела, в квітні гетьман розіслав емісарів до західноукраїнського регіону, Білорусі та Польщі готувати повстання селян і міщан. Не має даних, які б спростовували зізнання захопленого поляками українського розвідника Войцеха Колаковського, що Б.Хмельницький направив його разом з іншими підняти на боротьбу "хлопів". Разом із 80 особами вони пішки подалися до Кам'янця-Подільського "бунтувати усіх селян, почавши від Кам'янця до Лянцкоруні під Краків"⁵¹. У травні-червні польські власті втрачають контроль над розвитком подій у Кам'янецькому повіті. Дуже активно діяли опришки. За визнанням одного з шляхтичів, вони "дива виробляють біля Кам'янця"⁵². І.Кияшко, перейшовши в наступ, громив польські підрозділи не лише тут, але й на терені Теревовельського повіту Руського воєводства, зокрема під Кутківцями, Будзановим, Бучачем тощо⁵³. Спалахували виступи міщан і селян. Так, 13 травня утворений за козацьким зразком загін з міщан Городка-Бедриківського (осавул Петруш, сотники Юшко, Ілько, Гринь), озброєний вогнепальною зброєю, напав на маєток шляхтича Павла Осмольського у с.Варівці й привласнив його майно⁵⁴.

Необхідно зазначити, що як український, так і польський уряди добре усвідомлювали стратегічну значимість теренів Подільського воєводства у військово-політичній боротьбі. 22 травня Ян Казимир наказав А.Фірлею обрати вигідне місце для розташування коронної армії і не прогаяти сприятливого моменту для "вдалої битви"; схвалив план об'єднання польського і литовського військ для наступу на козацьку Україну. Наприкінці травня сенат дійшов думки про необхідність розташування армії в таборі між Старокостянтинівим і р.Горинню. Він же відправив універсали до шляхти Подільського воєводства з наказом збиратися ополченням під стіни Кам'янця-Подільського⁵⁵. 1 червня засідання сенаторів, враховуючи вкрай важливе значення Кам'янця, прийняло рішення негайно направити 3 тис.злотих для ремонту фортифікаційних споруд (брам, мурів), пошкоджених сильним розливом Смотрича⁵⁶. Опікувався станом обороноздатності міста також С.Лянцкоронський. В листі від 12 червня до аноніма він нарікав на, як на його думку, незадовільність дій Латацького, який має "ледачу піхоту", хоча йому залишили увесь полк, не відсилаючи частини жовнірів до Меджибожа⁵⁷. Довідавшись про наступ А.Фірлея на південно-східну Волинь та його успішні дії проти українців, король, вирішує вирушити в Україну, на чолі новоствореної армії та наказує польському гетьману зупинитися табором під Новим Костянтинівим, щоб перекрити шлях можливому наступу Б.Хмельницького через

Подільське воєводство. На думку Яна Казимира, це місце було дуже добрим "для затримання навіть найбільшої ворожої сили"⁵⁸.

Аналіз джерел свідчить, що в другій половині травня український гетьман виношував плани проведення контрнаступу у напрямку Брацлав-Бар-Кам'янець-Подільський. За свідченням перебіжчика до поляків Івана Турковського, "Хмельницький має виступити одразу в Петрів піст. З ним є три орди: одна орда має йти під Бар, друга - Чорним шляхом, а Хмельницький із третьою ордою і з яничарами попереду (виступить) на Брацлав до Кам'янця-Подільського"⁵⁹. Тому віддав наказ подільським полковникам зібрати свої сили й розпочати наступ на Меджибіж, а також повести рішучу боротьбу з поляками (католиками). В кінці травня у північно-східній частині Летичівського повіту вже перебувало 6 полків: Янчара, Степка, І.Федоренка, І.Александренка, Менька (Минька), Яхима (Якуша?). Їхні роз'їзди повністю контролювали околиці Меджибожа⁶⁰. В південній частині повіту між Дерещиною і Чернівцями перебував з полком Д.Нечай, очевидно призначений Б.Хмельницьким наказним гетьманом для ведення воєнних дій у Подільському воєводстві⁶¹.

Одержавши відомості про вторгнення польського війська у південно-східну Волинь, гетьман дещо змінив свої плани. З Умані вирушив з полками до Животова й, очікуючи на підхід Кримської орди, звідтіля рухався на Старий Пиків і Хмільник. Зі свого боку Д.Нечай, очоливши подолян, ймовірно 21 червня розпочав наступ на Меджибіж. Оволодівши містом, українці пішли на приступ міцно укріпленого замку, де зачинилася залага. Польське командування, яке розташувало військо під Старокостянтинівим, ранком 23 червня послало на виручку жовнірів майже всі кінні підрозділи (щонайменше 7-8 тис. осіб) під проводом С.Лянцкоронського. В авангарді рухалися корогви на чолі з Яном Соколом. Українці зустріли їх "щирим вогнем". Зав'язався жорстокий бій і, щоб уникнути зайвих втрат, Д.Нечай відвів полки до заздалегідь підготовлених окопів і шанців. Спроби жовнірів вибити їх звідтіля зазнавали невдач. У цей час С.Лянцкоронський дізнається від захоплених у полон українців про наближення головних сил українського війська, очолюваного Б.Хмельницьким. Тому вирішив, вивівши залогу із замку, відходити до Старокостянтинова. Відступ жовнірів розпочався ймовірніше всього або ввечері 23, або на світанку 24 червня. За даними автора "Рифмованої хроніки", польські підрозділи зазнали в бою великих втрат ("зробили їм погану лазню, де тіла смертельно білі")⁶². Заволодівши містом і замком, українці "випалили і постинали тих, которі з ляхами перебували"⁶³.

25 червня український гетьман пройшов Хмільник⁶⁴. Можливо цього ж дня він прибув до Меджибожа, звідкіля повернув до Пилявець. Його наближення викликало 26 червня у ворожому таборі, за визнанням брата А.Кисіля Миколая, "таку тривогу, яка була подібною до страхітливої торішньої втечі (мається на увазі пилявецька паніка 23 вересня 1648 р. - В.С.), все покинувши, почали відходити"⁶⁵. Спочатку польське військо відступило до Чолганського Каменя (Теофіполя), а потім до Збаража.

Переслідуючи його, Б.Хмельницький після об'єднання з кримськими татарами, 10 липня заблокував противника в місті. Розпочалася відома в історії Національної революції Збаразька облога поляків. Водночас українські підроділи звільняють від ворожих залог західну й північно-західну частини Кам'янецького повіту. Подільське воєводство (за винятком Кам'янця-Подільського) знов увійшло до складу Української держави.

Валерій Степанков

- 1 Львівська наукова бібліотека НАН України ім.В.Стефаніка (далі - ЛНБ).-ВР.-Ф. 4.-Спр. Баворовських №1321/11. -Арк. 183-185.
- 2 Там само.-Арк. 183.
- 3 Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет.-К., 1995.-2-ге вид., доп., перер.-С. 178-183; Вони ж. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації.-К., 1997.-С. 44-46.
- 4 Документи Богдана Хмельницького (1648-1657).-К., 1961.-С. 86-87.
- 5 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №189/11.-Арк. 182; №3882/11.-Арк. 52; Архив Юго-Западной России.-К., 1914.-Т. 4.-Ч. 3.-С. 37-38; Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (далі - ДОВ).-К., 1965.-С. 194.
- 6 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №189/11.-Арк. 183; №2286/11.-Арк. 9.
- 7 Бібліотека Польської академії наук (далі - БПАН) (Краків).-ВР.-№1275.-Арк. 10 зв.: Бібліотека національна (далі - БН) (Варшава).-ВМФ.-№22883.
- 8 Національна бібліотека НАН України ім.В.Вернадського (далі - ЦНБ).-ІР.-Ф. VIII, 205 м/26.-Арк. 34-35.
- 9 Жерела до історії України-Руси.-Львів; 1898.-Т. 4.-С. 142.
- 10 Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimieza w 1649 r.-Wg., 1985.-S. 110, 137.
- 11 Ibidem.-S. 125, 128.
- 12 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №225/11.-Арк. 200; Липинський В. Твори.-Філадельфія, Пенсільванія, 1980.-Т. 2.-С. 573.
- 13 Архів головних актів давніх (Варшава) (далі - АГАД).-Ф. 553.-Від. 11.-Кн. 14.-Арк. 238-239; ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №225/11.-Арк. 203.
- 14 АГАД.-Ф. 533.-Від. 11.-Кн. 14.-Арк. 238-239; ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №225/11.-Арк. 203.
- 15 Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах (далі - ВУР).-М., 1953.-Т. 2.-С. 119.
- 16 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №225/11.-Арк. 200; Липинський В. Назв. пр.-С. 573.
- 17 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №225/11.-Арк. 200.
- 18 Там само.-№5769/III.-Арк. 348.
- 19 ВУР.-Т. 2.-С. 121; Документи Богдана Хмельницького...-С. 104-105.
- 20 Липинський В. Назв. пр.-С. 573.
- 21 Бібліотека Чарторийських (далі - БЧ) (Краків).-ВР.-№144.-Арк. 93; БН ВМФ.-№6719; Жерела...-Т. 4.-С. 171-172, 182.
- 22 Архив ЮЗР.-Т. 4.-Ч. 3.-С. 59.
- 23 БЧ.ВР.-№144.-арк. 93-94№ №379.-Арк. 158; БН.ВМФ.-№18568.
- 24 Grabowski A. Ojczyzste spominki.-Kr. 1, 845.-Т. 2.-S. 15.
- 25 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №189/11.-Арк. 237.
- 26 Там само.-Арк. 237-238; БПАН.ВР.-№1275.-Арк. 10 зв.-11.
- 27 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №189/11.-Арк. 238; БПАН.ВР.-№1275.-Арк. 11 зв.
- 28 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №189/11.-Арк. 239; БПАН.ВР.-№1275.-Арк. 11.
- 29 Хмельницькая летопись (1636-1650)//Летопись Самовидца.-К., 1878.-С. 80.
- 30 БЧ.ВР.-№379.-Арк. 163.
- 31 Архив ЮЗР.-К., 1890.-Т. 2.-Ч. 7.-С. 134; ЛНБ.ВР.-ФМФ.-№2.-Арк. 265.
- 32 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №5768/1.-Т. I.-Арк. 673.
- 33 Там само.-Арк. 674.
- 34 Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С. Сполохи козацької звитяги.-Дніпропетровськ, 1991.-С. 35-36.
- 35 БЧ.ВР.-№379.-Арк. 175.
- 36 ЛНБ.ВР.-ф. 103.-Спр. Сапетів №156, Прох. VI.-Арк. 283; Акты Южной и Западной России.-СПб., 1861.-Т. 3.-Дополнение.-С. 54.
- 37 Документи Богдана Хмельницького...-С. 110.
- 38 Там само.-С. 110; Центральний державний історичний архів України (далі - ЦДАУ) (Київ).-Ф. 1230, оп. 1, спр. 13.-Арк. 5; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький.-С. 207.
- 39 Степанков В.С. Меджибіж та його околиці на початковому етапі Національної революції (1648 - перша половина 1649 рр.)//Меджибіж: 850 років історії. Матеріали науково-практичної конференції.-Меджибіж, 1996.-С. 40.
- 40 ЦДАУ.-Ф. 1230, оп. 1, спр. 13.-Арк. 5; Michalowski J. Ksiega pamietnicza.-Kr., 1864.-S. 390.
- 41 ЦДАУ.-Ф. 1230, оп. 1, спр. 13.-Арк. 5.
- 42 БПАН.ВР.-№1275.-Арк. 2.

- 43 ЦДАУ.-Ф. 1230, оп. 1, спр. 13.-Арк. 6-7.
 44 Там само.-Арк. 7; Жерела...-Львів, 1911.-Т. 5.-С. 105; Мыщык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов.-Днепропетровск, 1988.-С. 41.
 45 БПАН.-ВР.-№1275.-Арк. 11 зв.
 46 Мыщык Ю.А. Анализ архивных источников...-С. 30.
 47 БЧ.ВР.-№142.-Арк. 42; БН.ВМФ. №6713.
 48 Документи Богдана Хмельницького...-С. 113.
 49 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №189/11.-Арк. 245; Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654).-Львів, 1991.-С. 63.
 50 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №225/11.-Арк. 226.
 51 Сідак В.С., Степанков В.С. З історії української розвідки та контррозвідки (Нариси).-К., 1995.-Вид. друге.-с. 49.
 52 ЛНБ.ВР.-Спр. Оссолінських №225/11.-Арк. 227.
 53 БПАН.ВР.-№1275.-Арк. 11.
 54 Жерела...-Т. 4.-С. 286.
 55 ДОВ.-С. 218-221.
 56 Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов.-К., 1898.-Т. 1.-с. 347.
 57 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №225/11.-Арк. 227.
 58 ДОВ.-С. 236.
 59 Мищик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців//Київська старовина.-1995.-№4.-С. 19.
 60 Там само.
 61 ЛНБ.ВР.-Ф. 5.-Спр. Оссолінських №225/11.-Арк. 232.
 62 БПАН.ВР.-№1275.-Арк. 12; БЧ.ВР.-№144.-Арк. 355-356; Франко І. Хмельниччина 1648-1649 років у сучасних віршах//Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка.-Львів, 1898.-Т. 23-24.-С. 103; Michalowski J. Op. cit.-S. 410.
 63 Хмельницькая летопись.-С. 80.
 64 Там само.
 65 БЧ.ВР.-№144.-Арк. 356.

КІЛЬКА ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648-1658 рр. НА ПОДІЛЛІ

Урочисте відзначення 350-річчя від початку Національно-визвольної війни українського народу проти колоніального гніту Речі Посполитої посилює інтерес широкої громадськості до тих далеких і водночас актуальних подій, оскільки й нині є злободенними проблеми збереження і розбудови Української держави. Побачило світ чимало наукових робіт, але в той же час все очевиднішим стали "білі плями", що перешкоджають вповні в'ясувати і роль Поділля в подіях Національно-визвольної війни. Багато в чому таке становище пояснюється браком джерел, тому наводимо нижче кілька документів, виявлених нами у польських архівосховищах "Держархів у Кракові та відділ рукописів (далі - ВР) наукових бібліотек Чарторийських у Кракові та Курніцької). В останньому випадку ми користувалися мікрофільмами рукопису №991, які зберігаються у відділі мікрофільмів (далі - ВМ) Національної бібліотеки у Варшаві. Згадані документи зберігаються у складі солідних рукописних збірок XVII ст., створених різними польськими шляхтичами з оригіналів копій, причому і збірник №31 із зібрання Русецьких, ймовірно, відбиває ті документи, що поширювалися саме на Поділлі. Наведені

нижче польські документи наводяться тут за браком місця тільки в українському перекладі, здійсненому нами. Всі документи, вміщені в основній частині публікації, є листами, писаними представниками вищого польського командування та представниками середньої шляхти для ознайомлення своїх зверхників і знайомих. У додатках подано ще три документи, в т.ч. два листи, але вже у вигляді реєстрів - стислих витягів.

Характерною рисою всіх цих документів є вороже ставлення їхніх авторів до Національно-визвольної війни українського народу і це треба мати на увазі. Водночас саме в цих листах подається низка важливих фактів стосовно воєнних дій саме на Поділлі у 1650-1655 рр., тому їхня публікація буде, на наш погляд, особливо доречною у даному часописі.

Перший з поданих нижче листів написано безпосередньо у Кам'янці-Подільському, а його автором був один з представників відомих дипломатів та інформаторів Речі Посполитої шляхетського роду М'ясківських, можливо подільський земський суддя Лукаш-Казимир (помер у 1654 р.). Тут йдеться про вихід з татарського полону коронних гетьманів М.Потоцького та М.Калиновського (чернігівський воєвода), а також інших